Taula, quaderns de pensament
núm. 39, 2005
Pàg. 91 - 113

UNA LLIÇÓ DE FILOSOFIA SOTA L'OCUPACIÓ ALEMANYA (1941-1943)
***REVUE PHILOSOPHIQUE*, Nº 3/2002, P. 261-292**

Jacques d'Hondt
Universitat de Poitiers

(Traducció: Josep M. Llauradó)

El 2 de desembre del 2000, dins del seminari Olivier Bloch, a la Sorbona, Jacques d'Hondt va fer aquesta conferència sobre els seus records de professor de filosofia a una escola de la vila de Chinon, a la vall del Loira, en la França ocupada pels nazis. Seixanta anys després, també en temps de guerres i d'ocupacions (i de col·laboracionismes) el seu relat ofereix el testimoni de la vida quotidiana i dels gestos que manteniren la racionalitat enmig de l'opressió, rememora alguns tràgics records personals, i descriu alguns detalls de la vida quotidiana de l'època, mitigat tot per la nostàlgia, la comprensió, i la benevolència, amb el rerefons del que Claude Mazauric denominà el «*cagotisme* oficial». Jacques d'Hondt no sabia aleshores que era destinat a ser un dels millors especialistes francesos, i europeus, en la filosofia alemanya, especialment en Hegel. Aquest text entretallat, circular, en tot moment emotiu, fill de la conferència que va ser, mostra millor que qualsevol assaig l'únic contingut imprescindible de tota filosofia.

L'activitat filosòfica a França sota el terror hitlerià es va estendre també a l'ensenyament. N'exposam aquí un cas particular, que no autoritza pas la generalització immediata i simple d'aquestes insinuacions: l'aventura que suposà l'ensenyament de filosofia en un col·legi de províncies durant els cursos escolars 1941-1942 i 1942-1943.

Se'm fa més difícil fixar amb precisió aquella situació objectiva —sovint mal coneguda, d'altra banda— que restituir-ne precàriament l'ambient: quins efectes produeix el terror en els fets i les accions, i en els seus significats? Com es comporten els ensenyants —en aquelles dates, tots militants polítics d'un o altre signe—, els alumnes, el personal de l'administració, les autoritats, enmig de les denúncies, les sospites, les detencions, les execucions?

Què hi subsistí de la filosofia, entès el mot en el sentit clàssic i tradicional, en aquells dies d'alarmes i d'emocions?

Aquest relat es guardarà de caure en l'anècdota. Però allò que és sens dubte un inconvenient, i que pot ser ensems una inconveniència, ha d'ajudar a reviure el record d'aquell període històric, ja remot, i a remarcar-ne amb més vivesa les diferències amb el present. Cadascú jutjarà personalment sobre l'oportunitat d'un relat com aquest.

Es tracta d'una experiència singular, personal, on apareixen ensenyants que van ser capaces de mantenir-se indemnes al risc de l'assimilació a costa de mantenir grans precaucions. D'ençà, tot ha canviat.

S'imposen alguns aclariments previs. El primer, que aquestes històries són molt antigues. Ens separen seixanta anys de l'ocupació alemanya i de tota aquella època: una època en què no existia la televisió, ni les fotocòpies, ni la cursa espacial, ni els antibiòtics, ... El telèfon, crec recordar, encara era una raresa, i jo només començava a descobrir com funcionava. Alhora, era un estri arcaic. Després d'aquells anys es produïren un seguit de ruptures de tot tipus: epistemològiques, sens dubte, però també i sobretot econòmiques, socials, nacionals, culturals. Les persones de la meva edat ens demanem si els esperits més joves són capaces de representar-se amb exactitud com era la vida quotidiana en aquells temps. En aquests últims cinquanta anys, s'han excavat més diferències que en tots els segles anteriors.

Tot seguit, sense gaire retard, cal palesar l'extraordinària catàstrofe de la guerra, la singularitat de la derrota i de l'ocupació. Sobre aquests fets, no crec pas que sigui fàcil reconstruir retrospectivament aquella situació, ni l'estat anímic dels qui la van viure. La derrota oferí un caràcter nou, estupefaent, del què la majoria vam trigar molt a prendre consciència i a recuperar-nos. Sovint ens havíem dit, al principi, que la guerra duraria tres dies, la guerra llampec, la *Blitzkrieg*! Els tres dies passaren aviat, i alguns comentaren que potser la cosa duraria com a màxim vuit dies, ...

Esperàvem la propaganda alemanya sobre el mite Sigfrid, però els francesos van mantenir la convicció que ells eren els veritables Sigfrids, i que les forces alemanyes serien liquidades en un pols d'un obrir i tancar d'ulls. N'hi hauria prou de fer-los front amb resolució: els alemanys patien un règim opressiu, que a la majoria no els agradava, i acceptarien fàcilment ser-ne alliberats! Alguns cantaven: «Penjarem a assecar la nostra roba de la línia Sigfrid!». Fet i fet, van ser ells els que van anticipar-se, estenent llur bugada sobre la nostra línia Maginot, després d'esquivar-la sense dificultats.

Un cop s'engegaren les operacions militars, la rapidesa de la derrota absoluta va desorientar una bona proporció de la població francesa, i entre els que es creien més lúcids —i jo vaig tenir la nècia pretensió d'incloure-m'hi— es va estendre així mateix la convicció que ja havíem vist el pitjor. El 1940, tots estàvem sorpresos per l'extraordinària velocitat, brutalitat i contundència de la victòria alemanya sobre França.

Podem comprendre que alguns francesos, i entre ells alguns filòsofs, haguessin conegut moments de desconcert, i que s'haguessin lliurat momentàniament i depressiva als comentaris més o manco favorables al mariscal Pétain, al nou estat francès, i que hi haguessin afegit judicis violents, inclús excessius, sobre el fracàs del règim polític que s'havia enfonsat. Això es produí sobretot entre els presoners de guerra: un milió i mig d'homes, una xifra enorme, que suposava que França perdia els seus joves, a la llunyania. Aquests presoners, internats en camps, aïllats del seu país i de la resta del món —i sobretot els oficials i suboficials, entre els quals hi havia una bona part de professors— estaren ideològicament força isolats, proveïts tan sols de diaris tendenciosos que els aportaven només informacions adaptades als interessos alemanys. Seria incorrecte condemnar els qui van cedir en aquests primers moments d'adaptació a la realitat d'un nou règim, perquè no hi pogueren percebre clarament el seu caràcter feixista.

En aquells anys, entre el 1941 i el 1943, jo tenia una adscripció política ben concreta: feia un grapat d'anys que estava afiliat al Partit Comunista, i no només per una mera qüestió de principis o d'avantatges administratius, sinó perquè ho vivia com una adhesió total. En feia dependre tota la meva vida civil. Els meus estudis a l'institut van perillar, perquè passava el meu temps en mítings, en les reunions genuïnament conspiratòries, fent treballs de propaganda, donant una mà en les campanyes electorals, ... Això va canviar radicalment quan vaig entrar en una aula universitària de filosofia:

vaig sentir-hi una mena de revelació, i vaig començar a interessar-me vivament —tot i que amb un poc de retard— pel contingut dels estudis que se'm proposaven, sense defallir en les meves ocupacions polítiques. Més tard, vaig abandonar el Partit Comunista però, en aquella època, aquella organització encarnava la referència última de totes les accions de la meva existència. Per comprendre el decurs d'aquests esdeveniments, caldrà recordar aquesta militància.

Caldrà, també, tenir en compte el fet que vaig passar aleshores dels 21 als 23 anys, perquè només la remembrança d'aquella extrema jovenesa em manté en guàrdia contra les apreciacions extremadament rígides que hi feia. És indubtable que, en seixanta anys, els records de les persones i de les coses s'esvaeixen. Això no obstant, alguns fets i algunes paraules resten presents en la nostra memòria com si s'haguessin esdevingut ahir mateix.

Ensenyament i policia

El setembre del 1941, als afores de Tours, on vivia amb els meus pares, vaig rebre del «delegat rectoral» el meu nomenament com professor de filosofia al col·legi Rabelais de Chinon.

A la fi de les vacances escolars d'aquell any, un bon nombre de places de professors no van ser ocupades normalment pels seus titulars. Hom s'adonava aviat de les absències, del fet que aleshores una bona quantitat dels ensenyants no hi estiguessin disponibles, i amb força motiu! El rector del districte universitari nomenava aleshores els substituts, al seu caprici, delegant-los les funcions dels titulars absents, i convertint-los en «delegats del rector». En general, el rector (en aquest cas el de la Universitat de Poitiers, que agrupava els set departaments del Centre-Oest, el filòsof i sociòleg Renè Hubert) s'escoltava les recomanacions dels professors de la universitat, encapçalats pel meu bon mestre Jean-Raoul Carrè (autor de *Fontenelle o el somriure de la raó*), i habitualment nomenava els estudiants que li recomanaven: entre d'altres, jo mateix. Acabats els primers anys de filosofia, vaig poder ser nomenat perquè ja en disposava d'un títol. Al mateix temps, no deixava de ser estudiant, perquè preparava el diploma d'estudis superiors en filosofia, l'antic títol que equivalia al doctorat actual.

L'estatut laboral que ens atorgava el delegat rectoral era extremadament precari. Nomenat discrecionalment pel rector, i revocable pel mateix en tot moment, el professor es trobava de fet sotmès a la completa arbitrarietat del director de cada centre. Sota l'ocupació i ensems sota el govern de Vichy, no subsistí cap col·legi ni associació professional, ni evidentment cap sindicat. Els substituts, molt més que els altres professors, subsistien com a serfs: eren un material dòcil, i es comportaven com a tal.

El salari d'aquella feina era miserable, i implicava unes condicions de vida extremadament modestes, fregant la misèria. Malgrat tot, quin gran honor va ser per mi aquell nomenament! Era feliç. Hom recorda sempre allò de primer viure, després filosofar. Jo em vaig dir: filosofarem primer, per poder viure'n.

En aquell context, el director de l'institut prenia —front als subordinats— un posat de sobirà absolut. De la seva persona, i per tothom, en depenia tot, com ell depenia, al seu torn, de les autoritats superiors. Perquè tots aquells càrrecs s'exercien sota la dominació dels nazis. N'hi hauria prou amb una paraula del director perquè s'acabés aquella pobra interinitat. A Chinon, vaig poder llogar una petita habitació, buida del tot. Si la cambra era pelada, la mestressa tenia un cor d'or, i allò em compensaria de llarg. Entre la data del nomenament —que ara no podria precisar— i el començament de la feina, s'esvaïren alguns dies. La tornada a l'escola era usualment l'1 d'octubre. El meu

nomenament no em va arribar fins al darrer moment, perquè el delegat esperava i esperava, apurant els terminis, les decisions dels seus superiors, abans de decidir ell tot sol atorgar cada plaça de professor.

Alguns dies abans de la data en què havia de presentar-me a Chinon, en tornar a casa després d'un passeig, vaig trobar els meus pares asseguts a un parell de cadires, a la cuina, enfonsats. Per l'horabaixa, mentre jo era afora, s'hi havia presentat un inspector de policia per fer algunes indagacions. Jo sabia que tot allò podia esdevenir-se qualsevol dia, però saber-ho no em va evitar el xoc.

Aquell inspector havia regirat del tot la meva habitació, obrint pacientment totes les capses de mistos (sortosament buides aleshores), dins de les quals jo passejava habitualment, i feia transportar, uns petits papers adhesius amb proclames polítiques —jo en deia *papallonetes*—: etiquetes escolars, gomes d'esborrar, en els que, amb un amic, escrivíem els nostres lemes, una sort de brevíssims discursos. Repartíem aquestes papallonetes entre els amics accessibles, que les enganxaven per tota la ciutat, a les parets, en els vidres de les botigues, etc. Havia estat prou prudent i hàbil d'adoptar aquest sistema de les capsetes de mistos per fer passar innocentment aquells primitius adhesius sense gaire entrebancs. L'inspector de policia també va desplegar i remenar tots els meus mitjons: un amagatall que mai no se m'havia acudit. Després, al soterrani, havia examinat amb tota atenció la meva vella bicicleta: una bicicleta vermella, no pas blava!, exclamà. Encara no he descobert perquè això li va cridar tant l'atenció.

Evidentment, també havia revisat minuciosament la meva magra biblioteca. Per sort, jo mateix ja m'havia encarregat de depurar-la uns mesos abans. Com tothom del meu entorn, havia cremat o fet desaparèixer els llibres més comprometedors pels volts del pacte germano-soviètic del 1939. Vam liquidar-hi tot el que pogués resultar mínimament sospitós, i quan els alemanys van arribar i començaren els registres ja no hi havia res interessant a cap de les biblioteques dels amics que encara no eren tancats en algun camp de concentració.

L'inspector s'aturà a revisar alguns llibres concrets. Segurament no acceptava pas tornar a casa amb les mans buides. Al nou ambient que s'havia instal·lat a França, els nous moviments intel·lectuals encaixaven malament. En els medis que jo freqüentava regnava encara —com descriure-ho sense recórrer a termes avui dia devaluats?— una mena de dogmatisme, de sectarisme. Pensàvem que tot aquell que no era estrictament comunista era malvat. I per tant, tot conservant els llibres que no eren d'estricta obediència comunista, hom s'imaginava que no hi hauria res que témer dels nazis: tots ells es conformarien amb les aparences. Els autors inofensius incloïen, per exemple, i per igual, pensadors anarquistes, trotskistes i socialdemòcrates (un ministre socialista havia dictat més d'una pena de mort contra els comunistes): als nostres ulls, tot allò podria passar dins del mateix sac, o gairebé.

De totes formes, jo havia guardat un llibre que es titulava *El feixisme i el gran capital*, d'Alan Guérin —un llibre excel·lent, pel que recordo. Havia estat publicat per Gallimard, l'editorial burgesa per excel·lència, que estava convençut m'oferia totes les garanties d'honorabilitat i, per tant, de seguretat. Però el meu inspector de policia l'agafà i se l'emportà. Abans d'anar-se'n, ens convocà, al meu pare i a mi, l'endemà al matí a la comissaria especial de la policia que es trobava, estranyament, a l'andana de l'estació de Tours.

Ho va fer expressament, això de deixar-nos tranquils per unes hores, fins l'endemà? Encara se'm fa difícil esbrinar-ho: «Venguin a veure'm demà al matí», havia ordenat a mon pare! Aquesta ordre em concedia la possibilitat de fugir. Una possibilitat que, d'altra banda, no podia aprofitar. La meva mare era «considerada com» jueva. No ho

era pas. De fet, era atea, com tota la família. Pel meu costat matern, els vuit germans havien abandonat de molt joves la religió jueva, de la mateixa forma que, pel costat patern, els vuit germans havien abandonat la religió catòlica. A casa, en conseqüència, fins a l'arribada dels nazis, mai no s'havia discutit cap qüestió que tingués a veure amb la religió, i mai no ens n'havíem preocupat el més mínim. Fins que la meva mare va ser «considerada com», «mirada com», «tinguda per» jueva, i tractada com a tal. Aquella era la fórmula: «als Jude».[1] Si jo m'hagués escapolit, aprofitant l'oportunitat que m'havia concedit l'inspector, hagués estat ella qui ho hagués pagat. No vaig poder pensar en la fugida.

L'endemà, el meu pare i jo vam presentar-nos a la comissaria especial. Aquell tipus m'interrogà. El meu pare escoltava. Em vaig veure obligat a recomptar ma vida, i totes les meves activitats polítiques fins aquell dia. Hi vaig adoptar, tot d'una, espontàniament, la clàssica tàctica de gairebé tots els que es veuen sotmesos a un interrogatori i miren de sortir-se'n el millor possible. Vaig anar confessant un seguit de coses que, del cert, aquella gent n'estava al corrent i, amb la mateixa seguretat, no vaig parlar de res d'allò que m'estimava que no fos conegut. Aquesta és la tàctica que fou adoptada per Victor Cousin a Berlín. I la tàctica que havia provocat la queixa de von Schuckmann, el ministre d'interior de Prússia, que en un informe al rei va escriure: «Els interrogatoris no són pas pedagògics: ens hi diuen tot el que ja sabem, i no-res del que volem aprendre».

Durant molt de temps vaig creure que, en aquella ocasió, havia enganyat a la policia, que m'havien pres efectivament per un subjecte innocent i inofensiu. Però ara estic obligat a reconèixer quelcom diferent: hi va quedar prou clar que eren ells que m'havien cercat, per molt que jo m'hagués deixat trobar. Hi havia adoptat una aparença de beneit, i hi vaig anar amollant les meves enganyifes. Però, en un cert moment, el policia es tragué de la butxaca un paquetet de les meves famoses papallones i les llençà sobre la taula: «I això —bramà— em diràs que no ho coneixes, no?».

Vaig balbucejar que havia vist «allò» en alguna part, a les parets de la ciutat. No recordo gaire més sobre les pobres excuses a les que vaig intentar aferrar-m'hi, desesperadament, per sortir-me'n. Emperò, i en consciència, ell tampoc no va poder demostrar-ne de manera fefaent la meva «culpabilitat».

Quan aquell individu va llençar les papallones damunt la taula, vaig tenir por, perquè estava veritablement emprenyat. La còlera dels policies és sempre mal vaticini per als detinguts. Fins on arribaria, aquella comèdia tràgica? Sens dubte aquell home s'anava comportant segons un guió previ. Després, es va contenir. Em tornà el meu llibre: «Perquè vostè és un intel·lectual», digué. Finalment, ens deixà partir, a mi i al meu pare, que, durant l'interrogatori, havia anat descobrint moltes coses sorprenents sobre mi.

Per què no em van retenir? En aquestes circumstàncies, vés a saber què passa pel cap d'un policia francès! Per ventura em van deixar partir perquè havia estat nomenat professor de filosofia. Potser tendien a mantenir un cert respecte vers els funcionaris en general, i els professors en particular, i més encara si eren professors de filosofia, perquè la filosofia ... ningú no sap què és, i això sempre imposa força! Potser pensaven quelcom semblant a això: no és gens possible que un professor de filosofia sigui un vertader comunista, perquè aquests dos conceptes no coincideixen de cap de les maneres. En aquella època, ni jo mateix coneixia més de dos professors comunistes que

[1] «*com jueu*». En alemany a l'original. (N. del t.).

tinguessin una mínima reputació: Maublanc i Politzer.[2] L'inspector de policia degué pensar, sobre mi, que tot allò no eren més que extravagàncies d'estudiant, i fantasies de joventut, i que «ja se'm passaria»...

També em va sermonejar, em va recomanar d'estar tranquil d'ençà endavant —cosa que confirmava que, al manco als seus ulls, no ho havia estat anteriorment—. Després, s'acomiadà de nosaltres pronunciant unes paraules que encara avui ressonen a les meves orelles: «L'única cosa que volen els alemanys és ordre!».

En sortir, vam passar per una estança contigua, una mena d'avantcambra que havíem travessat ràpidament en arribar. Hi havia alguns diaris damunt una petita taula baixa. No podien ser altres que els diaris dels col·laboracionistes, i tampoc no pretenien de semblar altra cosa. Potser algú que sabia que m'interrogarien havia deixat allí aquells diaris, ben a la vista, i entre ells un molt concret: *La France socialiste*, per provocar-hi la meva atenció i per observar la meva resposta.

Aquell diari ens va interessar més que els altres, perquè l'editava un filòsof, encara que aleshores jo ignorava qui era exactament. *La France socialiste* anava destinat, evidentment, als vells socialistes que encaixaven en Tours, un feu socialista des del 1920. Apuntava també, més àmpliament, als intel·lectuals «d'esquerres».

El diari, així disposat sobre aquella tauleta, m'aparegué com una invitació: ja sabeu —em deia algú indirectament— encara teniu al vostre abast un diari socialista que us podria servir de guia intel·lectual! Darrere d'aquell editor que emparava *La France socialiste*, del que jo ho ignorava tot, hi havia de descobrir poc després un gran home, que sí coneixia bé.

No teníem aleshores més que una lleugera intuïció dels «col·laboracionistes». Personalment, jo no en vaig conèixer directament, durant tota la guerra, més que cinc o sis. Això no significa que no hagués estat envoltat per alguns altres que no vaig detectar! Però no vaig descobrir-ne més que un petit nombre. Malauradament, si bé crec que eren pocs quantitativament, pesaven molt qualitativament, perquè n'hi hagué alguns que m'eren molt propers, gent que m'estimava.

Va ser un antic professor meu, justament de filosofia, qui va iniciar-me en aquell camí de patiments. Quina tristesa veure'l adherir-se al nou règim! Havia estat un càrrec molt proper al batle de Tours, i va aconseguir tot d'una ser nomenat batle un cop s'instaurà el règim de Vichy.

A continuació, justament, aquell altre prohom de *La France socialiste*. També havia estat professor meu, de lletres, als cursos de preparació per la universitat,[3] a Poitiers: un professor excel·lent, que tots els estudiants admiràvem, i del que desitjàvem imitar

---

[2] René Maublanc i Georges Politzer, aleshores ja professors universitaris, ambdós firmants del manifest dels intel·lectuals francesos —aparegut a *Commune* el desembre del 1936, demanant la resposta de les democràcies europees al cop d'estat feixista a Espanya—, juntament amb Frédéric Joliot-Curie, P. Langevin, Henri Wallon, Romain Rolland, André Gide, Aragon, Julien Benda, H. Lefebvre, Tristan Tzara i Le Corbusier, entre molts altres. Politzer fou detingut pels nazis el 15 de febrer del 1942, i afusellat el 23 de maig. La seva dona, Maï, fou deportada a Auschwitz, on morí el març del 1943. (N. del t.).

[3] L'autor fa servir el mot *khâgne*, i més endavant *khâgneux*, que designa en l'argot estudiantil francès els estudis de preparació per a l'ingrés a les facultats de lletres. Un alumne de la *khâgne* (o l'*hypokhâgne*, el primer curs) és un *khâgneux* (o *hypokhâgneux*, abreujat *hypo*). El terme és una deformació divertia i pretesament culte que ha sobreviscut fins avui dia, i prové de la visita de Napoleó a una d'aquestes classes, on exclamà: «Qui són aquests totxos?», per denigrar-los front als estudiants científics, més atlètics, que es preparaven per a la carrera militar. (N. del t.).

l'exemple intel·lectual. Aquell professor, d'amplis interessos literaris, es distingia també en la filosofia. Ancià d'orientació clàssica, es proclamava deixeble d'Alain! En general, aquells que havien estat deixebles d'Alain no trigarien pas en fer-nos-ho saber. Per la majoria, aquell seria el seu principal mèrit al llarg de tota la vida.

Alain, abans de la guerra, s'havia orientat políticament, més que cap altra cosa, cap el que s'anomenava «pacifisme integral»: «Qualsevol cosa abans que la guerra!». Així, pels que triaven estrictament aquell camí, la invasió i l'ocupació abans que la guerra! Els veterans de la guerra del 1914-1918 conservaven un violent ressentiment contra la carnisseria que havien contemplat, i molts d'ells no veieren mai cap diferència entre la naturalesa de la primera gran guerra mundial i la nova guerra contra Hitler. Allò pogué conduir a actituds que no s'adeien en absolut amb les exigències de la situació real en 1941. Alguns «pacifistes integrals» (no tots, de cap manera!) es van veure empesos per la seva ideologia, des d'un bon principi, a una col·laboració més o menys prudent i mesurada: si arribem a entendre'ns amb els alemanys, no hi haurà cap guerra a Europa. Farem curses de canoes pel Rhin! Aquest era precisament un dels eslògans nazis: l'Europa a la fi pacificada i unificada sota l'ègida alemanya! Mil anys de pau a Europa! El Reich que havia de ser mil·lenari de Hitler com a continuació de la memòria de Carlemany. Tota la premsa col·laboracionista explotava aquells sentiments.

Aquell meu professor de lletres havia estat per nosaltres un exemple en molts d'aspectes. No completament, perquè ell era socialista, i jo no. Però sí per tots aquells que s'interessaven per la literatura, l'estètica, la cultura, i que es preocupaven per l'ensenyament, ... Havia dedicat tantes atencions a aquell petit *khâgneux*... Quin dolor descobrir alhora, entre els col·laboracionistes, aquell professor meu de filosofia i aquell altre professor! La policia me'ls oferia, per uns moments, perquè em fossin útils com a guies polítics, des d'aquell diari infame.

L'any passat, el fill del segon publicà un llibre de memòries: va ser per mi —que era capaç de desxifrar els pseudònims que hi apareixien—, una lectura emocionant. L'autor reescrivia, essencialment, la vida del seu pare, una personalitat inoblidable. Hi mirava d'explicar el seu comportament en aquells temps, el més objectivament que podia. Dins d'aquella comissaria, l'antagonisme amb *La France socialiste* —per la seva culpa— va ser cruel per mi.

L'escola de Chinon

Tornant a casa, em vaig recrear amb aquell maleït afer de l'aventura policíaca. Vaig tenir la sort de sortir-me'n, de l'imperi dels esbirros, i al mateix temps —així almenys ho vaig albirar— cantava victòria perquè no havia estat veritablement identificat i desemmascarat. Però no estava del tot convençut que més endavant no tornessin a sospitar de mi.

Abans de la guerra, jo m'havia fet amb un nom fals, en primer lloc per amagar les meves activitats als meus pares, que durant molt de temps van ignorar-les del tot. Però ara aquell policia havia polsat amb els seus dos ditets a la seva màquina d'escriure, com a les pel·lícules, la transcripció de l'interrogatori, i després me l'havia fet signar, abans de deixar-m'hi anar, i el mateix havia fet el meu pare. A partir d'aquells moments estava inclòs en la llista dels sospitosos, llista que arribaria ben aviat a tots els serveis de policia, francesa i alemanya.

De sobte, la meva activitat com a militant polític estava suspesa. El costum deia que, quan algú havia estat detingut i interrogat, si després l'amollaven, el Partit hi trencava immediatament tot contacte, evitant de prendre qualsevol risc: de fet, sempre ignoràvem

perquè un militant concret havia estat alliberat. Els policies l'havien deixat partir, senzillament i sense pensar-s'ho gaire, com havia estat el meu cas? També podia ser que haguessin previst, amb tota seguretat, amollar el sospitós per fer-lo servir d'esquer, per conèixer els seus companys d'activisme i enxampar-los? Fins i tot podia ser que l'interrogat hagués acceptat de «vendre» els seus camarades per saldar així els seus dubtes amb la llei. M'havia compromès jo a treballar, a partir d'aquell moment, per la policia? Em concediren una mena de període probatori durant el qual hauria d'estar apartat del meu món anterior: els amics evitarien retrobar-me, parlar-me, i farien tot el possible per no coincidir amb jo. En el meu cas, aquesta conducta era impossible de respectar, perquè jo coneixia des de feia molt de temps la majoria dels militants que encara estaven en llibertat. Però, alhora que el deure de mantenir-me'n al marge, estava la qüestió del meu nomenament per a Chinon, que m'allunyaria de Tours, i em faria trencar els meus contactes més estrets. Al capdavall, tot anava prou bé.

Alguns dies després, vaig preparar la meva bicicleta, vaig col·locar-hi una maleta sortida de no sé on i, a dins, algunes peces de roba i, no podia oblidar-me'n, els meus apunts de filosofia, que em farien servei per a les classes. No tenia llibres, i sabia prou bé que no en trobaria gaires aprofitables a Chinon.

La meva filosofia personal es trobava en aquells moments molt determinada, però no era qüestió de proclamar-la. Les meves lectures havien estat prou variades, incloent-hi els clàssics, i ho indico perquè allò caracteritzava el meu estat espiritual en aquells anys: havia estat subscrit als *Cahiers du contre-enseignement prolétarien*. No estava gens d'acord amb la línia oficial clerical-hitleriana, dominant aleshores. Així que em vaig dur aquells apunts de les classes de filosofia, la *khâgne*, de la Facultat, per preparar les meves classes a Chinon, a més del manual que aleshores fèiem servir, el «Cuvillier» — el gran *Cuvillier* anterior a la guerra, amb els seus dos enormes volums, un roi inesgotable de citacions dels grans pensadors de tots els temps. Tot allò pesava molt a la meva maleta. Un dels toms del meu *Cuvillier* era enterament dedicat a la psicologia, que ocuparia la meitat del programa de classes. Durant l'ocupació, ens recreàvem amb la psicologia a més no poder, perquè representava un terreny menys perillós que la moral, el dret o fins i tot la metafísica. Explicar i comentar les lleis de Weber i Fechner no ens provocaria cap mal de cap, en termes polítics.

Preparo aquell equipatge i surto cap a Chinon. Per què en bicicleta? No ho recordo exactament: segurament perquè no tenia diners per agafar el tren —un motiu ben versemblant—, potser perquè en aquells temps no hi circulaven trens cap allà, que també és ben possible, o potser perquè pressentia que trobaria controls de policia a les estacions, que n'era el lloc més freqüent.

Vaig arribar-hi després d'un recorregut llarg i feixuc. De cop i volta, se m'acudí, com una revelació al meu esperit, una idea feliç. Havia divisat ben aviat l'escola, però vaig decidir que abans de presentar-me al director valdria més que em beneficiés d'un petit descans, que em permetés d'arreglar-me per no semblar massa un vagabund. En aquells anys, hom es feia afaitar només quan tenia diners i, en cas contrari, ens afaitàvem amb la navalla, perquè no hi havia maquinetes elèctriques. I si un home disposava d'un parell d'hores lliures i volia donar-se un petit plaer, anava tot xalest a cal barber i s'hi afaitava.

Arribat a Chinon, doncs, vaig adreçar-me al primer barber que vaig veure, molt a prop de l'escola. El barber era d'una verborrea extraordinària. Però, si bé parlava constantment, també feia parlar als clients, i a l'instant va assabentar-se que jo havia estat nomenat professor de filosofia a l'escola local, i m'anuncià triomfalment: «Molt bé, senyor professor: vós tindreu el meu fill a classe. Mira que bé!». I m'engegà un

discurs. Un discurs bastant hàbil, sobre el que havia de ser la filosofia, la sana filosofia, com en deia. En aquest tema, es jactava ell mateix de ser un poc filòsof. Era un inequívoc admirador d'Adolf Hitler. Desaprovava la filosofia dels covards, i admirava les doctrines que aleshores nodrien en els joves un esperit de decisió, els pensaments vigorosos, el coratge, la força. S'estimava Nietzsche. Ja sabem que en les condicions de l'època, els nazis s'hi referien sovint. L'interpretaven, alguns, a la seva conveniència, si més no, però amb una decisió inequívoca. També és cert que Hitler havia fet una visita a la casa de Nietzsche, molt esbombada per tots els diaris.

El meu perruquer va procedir amb una habilitat quasi diplomàtica a fer-me alguns suaus avisos, sense ànim de sorprendre'm, i al final de la xerrameca em va demanar: «Vós teniu les obres de Nietzsche?». No. Me les va prestar, una antologia d'un volum excepcionalment gruixut, de la col·lecció *Reclam*. Ell hi practicava l'alemany, a més de rebre a casa seva, d'amagat, a soldats alemanys, amb la màxima indignació dels veïnats. Després de l'alliberació, va patir algunes represàlies.

Heus aquí la meva tercera coneixença col·laboracionista: després dels dos professors, un barber de poble. I el fill d'aquest subjecte assistiria a les meves classes. L'advertència no era mancada d'importància. Jo sabia des d'aquell moment, per sort, que durant el pròxim any tindria un auditori que informaria fidelment al seu pare d'algunes de les meves intencions. Més tard em vaig adonar que el fill no congeniava gaire amb son pare. I molts anys després de la guerra, el fill d'aquell barber em va escriure, molt afectuosament. Però, en aquells moments, el tenia perillosament al davant meu, i per aquell motiu estava de cop i volta induït a no fiar-me'n ni una engruna, tant si hi havia motius i raons per dubtar-ne com si no. Se'ns deia: Pare, guardeu-vos a la dreta, pare, guardeu-vos a l'esquerra! Però la cosa era: Fill meu, vés alerta amb els alemanys!

Vaig presentar-me al director de l'escola. Hi descobrí a poc a poc una situació administrativa rara, i fins i tot inexistent: un centre educatiu «sota control». Les escoles impartien aleshores, en principi, el mateix ensenyament que els liceus públics, incloent-hi classes de filosofia i de matemàtiques elementals. Aquella escola s'identificava pel fet que la major part del personal administratiu eren gent propera al director. Jo no m'havia interessat mai particularment per saber com funcionaven. En realitat, el principal encarregat dels afers econòmics del centre era la seva dona, *Madame* la directora. Una dona intel·ligent, i molt respectada. Un poc temuda, em va semblar, que manejava l'economia del col·legi amb una gran destresa. I també hi dirigia l'internat.

Aquesta situació administrativa singular concedia al director un poder suplementari. Si els matins d'hivern mancaven els troncs i les pinyes dins l'estufa de les classes, se n'havia de fer càrrec. I no disposava més que d'un empleat, un jove que no tenia cap autèntic salari i que feia un poc de tot.

A les aules, les pissarres estaven esquinçades, però he de dir que vaig tenir molta sort amb la meva. El director era d'una gran eficiència. Dirigia intel·ligentment, sense ostentació i amb senzillesa, la vida espiritual, escolar i pedagògica del seu establiment, que «rutllava». En principi, no exercia l'autoritat que normalment té un director. Les decisions últimes sobre el professorat havien estat preses i anunciades per les autoritats universitàries i pels inspectors dels serveis educatius. Però, en temps de guerra i de carestia, de falta de personal i de manca de mitjans de transport, els inspectors no s'acostaven gaire sovint a Chinon tret, de tant en tant, que els mogués la petita esperança d'aconseguir alguns vals de racionament per comprar pa. La sort de cada professor depenia, gairebé per complet, de les opinions que suscités en el director.

Només en una ocasió vaig rebre-hi la visita d'un inspector del ministeri, al qual el meu nom no era desconegut per complet, i que deia saber perillosament algunes coses

sobre la meva vida abans de la guerra. Una de les principals dificultats, en aquella vida (i un altre cop parlo només del que conec: el meu cas particular) procedia del fet que no sabia mai del cert el que els altres sabien de mi, i de l'obligació d'aparentar sistemàticament que jo ignorava aquesta realitat, però sense saber tampoc fins a on havia de dur aquesta simulació contínua i quines conseqüències se'n derivarien, de tot plegat.

El director, *Messié* Correch, mai no m'havia dit res. Em va rebre a la seva escola de forma cordial, i va mantenir aquesta cordialitat durant els anys 1941-1943, i durant el meu període alemany entre el 1943 i el 1945, i també després de la guerra, fins les meves oposicions, entre el 1945 i el 1949. Va tractar-me sempre amb una gran comprensió i una gran amabilitat.

Era catòlic, a la manera francesa: no en feia mai, en cap situació, un gra massa. S'acostava políticament a la dreta, però amb moderació. Era adjunt del batle de Chinon. I va acabar ben aviat substituint-lo. Em va casar, al seu ajuntament, el maig del 1942.

Era un humanista. Un home d'esperit obert, diguem-ne. Tots els matins, en aquell període obscur, abans de sortir cap el seu despatx i de reunir-nos en la pobra «sala de professors», rellegia algunes pàgines de Montaigne. No sempre he tingut directors com aquell home.

A la meva arribada, em va rebre de forma menys espectacular que el barber, tot i que també amb un xic de loquacitat. Va advertir-me tot d'una que tindria la seva filla a classe, cosa que de principi em va emocionar. El fill del barber, un altre cop! Però vaig sospitar que aquesta circumstància m'havia de ser més favorable.

Aquella jove, la filla del director, tenia totes les facilitats per informar a son pare de qualsevol propòsit meu –tot i que ell, segurament, no li ho demanà mai. Però ella l'informava, sens dubte, justament perquè no tenia res especial que contar-li, tret de la impressió general sobre què explicava, i sobre la meva forma d'ensenyar. En tot cas, sempre va demostrar estar-ne satisfet. Mai no em va desautoritzar, ni em va fer cap observació sobre les meves classes, dins d'allò que jo vaig poder apreciar, i la presència de la seva filla a les meves classes segurament m'aportà un suplement de seguretat, ben útil.

Temps més tard —no puc precisar-ne la data—, l'arquebisbe de Sant Maurici, l'església de Chinon, va venir a queixar-se de mi, i ho va fer després de demanar la presència del director. Hi havia al programa un tema sobre Déu (que m'anava com un guant!). L'arquebisbe em va reprotxar que jo presentava els problemes religiosos i teològics amb una visió sols històrica. Jo feia el que podia, però era poc competent en la matèria i hi explicava les doctrines filosòfiques, més o menys cronològicament. Seguia, de lluny, el Cuvillier, perquè amb la meva relativa inexperiència, m'imaginava que aquest manual era prou acceptat per tothom. Resguardat pel Cuvillier, pensava estar dins la llei. Res d'això! Els alemanys i els col·laboracionistes reclamaven molt més que l'ortodòxia aparent del Cuvillier! Amb allò, als seus ulls, no n'hi havia prou per passar per innocent. Aquell manual era massa malebranchià, pel que sembla, inequívocament malebrachià, i això era un gran problema. I, al mateix temps, l'autor s'havia interessat per Proudhon, i per altres pensadors poc recomanables. Havia publicat un article sobre Proudhon, dins d'una antologia important. Abans de la guerra no hi havia més que uns pocs textos marxistes, o d'inspiració marxista. El marxisme era molt poc, i mal, conegut. Generalment es presentava amb una atractiva publicació de dos toms: *A la lumiére du marxisme*, en la que havien col.laborat totes les patums marxistes de l'època: Langevin, Henri Wallon, George Friedmann, Cogniot, etc. I el tal Cuvillier, que per si

faltava res hi afegia l'article sobre Proudhon! Havia d'evitar aquell manual d'un pensador tan obertament encasellat.

Així que l'arquebisbe va intervenir davant del director. No toleraria de cap manera que l'ensenyament de la religió fos només un afer «històric», i a més s'havia enfadat amb motiu perquè a la meva classe jo havia emprat, deia, la paraula «adulteri», sense afegir expressament «el pecat d'adulteri!». Aquesta denúncia li va arribar expressament d'una alumna meva, que en els seus deures de classe emprava exclusivament aquesta expressió: «El pecat d'adulteri». La joveneta era segurament l'única persona que s'expressava d'aquesta manera. I havia alleujat la seva consciència contant-ho a la seva mare: «Mu mare, què no sabeu que tinc un professor de *filo* que parla de l'adulteri sense precisar que és un pecat?» I la mare, naturalment, no havia trigat gaire en confiar aquella angoixa a l'arquebisbe, que aviat ens traslladà el greuge. El director va poder esquivar l'atac directe, i va ser capaç d'evitar que li esclatés el ridícul de la situació —fent la seva, al seu estil, evitant-hi tota resposta clara i inequívoca—, i va esmorteir l'incident. Va trobar útil, nogensmenys, de prevenir-me.

L'arquebisbe era sens dubte menys hostil que estúpid. No s'adonà del perill que la seva queixa podia suposar-me. Després de la guerra, em va visitar, en part per excusar-se discretament, per arreglar les coses entre nosaltres. Vaig escoltar una mescla d'insipideses i bajanades. Però la desgràcia és que, durant la guerra i l'ocupació, els imbècils són tan perillosos com els malvats. Què m'hagués arribat a passar si aquella queixa s'hagués fet davant un director malentranyat, o col·locant-lo ell mateix en una situació perillosa, sense marge de maniobra? Sort que el meu director no era malvat, ni beneit. Ben al contrari! Vaig poder continuar les meves classes, evitant virtuosament i per sempre més, això sí, qualsevol referència a l'adulteri.

Els companys em manifestaren des del principi molta simpatia. No eren membres de la resistència. El 1941, els resistents no corrien pels carrers, si és que ho van fer en cap moment abans del 1944. Tot suposant que n'hi hagués, a Chinon, perquè jo no vaig poder aclarir-ho pas. Els meus col·legues, entre els quals hi havia alguns que després van participar en la resistència, s'autoproclamaven tan patriotes com jo. Durant la guerra, no vaig conèixer personalment més que patriotes, a part de cinc o sis col·laboracionistes evidents. Tothom estava contra els alemanys, però ningú no prenia cap iniciativa, ni —amb escassíssimes excepcions— feia res contra ells, i alguns ni tan sols agafaren les armes per combatre'ls. Per altra part, no hi havia moltes armes. També amb poques excepcions, la gent no feia propaganda, ni escrita ni oral. Simplement, subjectivament, i en graus diferents, detestaven els alemanys. Sabíem que els teníem enfront. Ells no deien res, i no tenien cap necessitat de dir res. Sabíem també, emperò, que dins la massa patriòtica s'amagaven, certament ben dissimulats, un bon grapat de col·laboracionistes, i havíem d'anar amb compte! En l'espècie d'avantcambra que fèiem servir de sala de professors, i on tots ens vam conèixer abans del principi del curs, mai no vaig escoltar una paraula a favor dels alemanys, ni un clam antisemita. No solament allà; fora de l'escola, i durant tota la guerra, tampoc no vaig sentir mai un francès expressant opinions contra els jueus. També és cert que jo mirava d'evitar les males companyies. I així mateix que, fins on jo crec, hem de suposar que molta gent, més o menys intuïtivament antisemites abans de la guerra, i que tal volta ho eren encara —els tipus de persones que eren vells lectors d'alguns setmanaris populatxers, com *Gringoire* o *Candide*— van guardar-se d'expressar aquests sentiments sota l'ocupació, per no ser titllats de «botxes», com en dèiem dels iniquus partidaris dels alemanys.

Els meus col·legues, tots extremadament amables vers el nou arribat, sabien qui era jo, i qui havia estat? En tot cas es comportaven com si no ho sabessin. Dins de la sala

comuna, parlàvem d'això i d'allò, de tot i de no-res, i sobretot dels queviures, i arribàrem a formar una comunitat d'opinió. Si s'hagués trobat entre ells un col·laboracionista, hagués fet apologia del Mariscal i del Fuhrer, i hauria sostingut més o manco obertament el punt de vista alemany sobre la guerra. Però aquesta feta no es va donar mai.

Patriotes tots, per tant, tot i que en graus diferents. La majoria dels francesos, fins i tot al medi escolar —particularment rebec a comprometre's més enllà del convenient— no dubtaren mai de dur a terme una petita acció útil quan ho pogueren fer sense córrer cap risc. N'hi havia prou d'amagar innocentment un paper entre els fulls del diari, de retardar descuradament l'enviament d'una carta, de donar una informació lleugerament errònia, de no veure passar algú que coneixien, ... Molta gent es revelà capaç d'això, i ben segur que de molts altres petits episodis que no vaig arribar a conèixer.

Els alumnes també es revelaren molt simpàtics. Eren diferents, crec, dels instituts d'avui dia. Entrar a una classe de filosofia suposava quelcom molt diferent del que pot suposar actualment. Ara, els alumnes travessen el portal de les escoles sabent-ho ja pràcticament tot. Sobre les coses de la vida saben pràcticament tant, o més, que els professors, i que tothom. Mentre que, en aquells temps, sobretot a llocs com Chinon, vivien emparats per les seves famílies petitburgeses, famílies de ciutadans preeminents, de botiguers, de funcionaris. Cap fill de família obrera no accedia aleshores a l'ensenyament secundari. Els meus alumnes es coïen a foc lent entre el conformisme moral, religiós, polític, aquell conformisme que l'ocupació, emperò, va trasbalsar. Sigui com sigui avui dia, l'assignatura de filosofia oferia en aquells anys una mena de petita revelació i d'emancipació. Tractàvem sovint aquells adolescents com si fossin persones adultes, responsables d'ells mateixos. Fins i tot podíem parlar de Freud, i fins i tot de la psicoanàlisi! El professor gaudia d'una dimensió d'autoritat intel·lectualment excepcional, de vegades més forta que la de llurs pares, una autoritat de vegades excessiva.

I havia arribat la guerra, els gestos mínims que ho deien tot, les paraules mínimes que esdevenien serioses, amb les seves implacables conseqüències. L'angoixa travava una solidaritat fortíssima entre professors i alumnes, i afavoria una comunitat de subjectivitats solidàries. Cadascú es guardava els sentiments per si mateix, en silenci, però tots compartíem els mateixos sentiments. Una situació escolar molt diferent del què sembla que es dóna avui dia. Hom pensa ara en les actituds degradades o agressives d'alguns alumnes vers els seus professors. A l'escola on jo exercia, això hagués estat impensable. És cert que també hi havia, com a títol d'una innecessària prevenció, la duresa de la disciplina que depenia del director, per ventura excessiva. Si algun bergant es permetia una ínfima malifeta rebia immediatament un parell de bufetades. Els pares no se'n queixarien mai. L'expulsió s'efectuava, en el seu cas, sense cap formalitat prèvia. Però els alumnes, si més no tots els que jo hi vaig conèixer, ni tan sols somniaven aquestes possibilitats. Sense cap retret des del punt de vista disciplinari, se sentien solidaris amb el professor, àdhuc si no hi eren convidats a manifestar-ho, i no adoptaven totes les idees ni imitaven totes les fantasies.

La meva ingenuïtat, la meva ignorància, les meves il·lusions, formaven part de la representació que em feia d'aquell ambient? A les meves classes, jo procurava no dir res que em desemmascarés indiscutiblement i irremeiable. Però, d'altra banda, mai pronunciaria una frase favorable al nazisme, al règim de Vichy, a la «Revolució nacional», a la nova Europa —i pensava que els meus col·legues observaven els mateixos silencis. Però hi havia menys mèrit en fer-ho dins una classe de física o de llatí.

Al mateix temps, si hom no citava mai el Mariscal (Pétain), si hom no festejava mai les virtuts de la França feixista, també es donava a conèixer. Els alumnes s'escoltaven contínuament aquestes consignes a la ràdio, i rellegien cada dia aquestes falòrnies als diaris. I, a les classes, s'hi adonaven de la diferència. No podien equivocar-se en llur apreciació global de les opcions que prenia un professor. I aquest, recíprocament, tot llegint els seus escrits escolars, buits o ditiràmbics, discernia també el sentiment general dels alumnes.

Com a factor favorable al meu enteniment amb ells estava també la meva joventut, els meus 21 anys. Alguns alumnes un poc endarrerits eren més grans que jo. La proximitat de les edats contribuïa a crear un corrent suplementari de comprensió.

Vaig tenir molta sort de trobar aquell director, aquells col·legues, i aquells alumnes.

Alarma

Només hi va haver dos moments d'ensurt. Dos incidents aliens estrictament a l'ensenyament pròpiament dit, però una de les característiques de l'ensenyament d'aquella època era justament que depenia en gran mesura dels incidents del món exterior que ens envoltava. Ara, pot ser, i certament abans de la guerra, l'ensenyament està molt més aïllat, separat del món exterior. Però enmig d'una guerra tot li cau al damunt, i des de tots els llocs.

Ja he recordat abans la bondat de la meva patrona. Aquella excel·lent velleta estava arrufada per la malaltia i els maldecaps, i era molt pobra després d'haver estat rica, i molt pietosa, d'una forma alhora discreta i profunda. Cada nit reunia dins la seva miserable sala d'estar, callats i immutables, tots els homes que s'allotjaven, a un preu baixíssim, a les seves habitacions: tots callàvem al voltant de l'aparell de ràdio. Aleshores, enmig del més gran silenci, paràvem l'orella per sentir la veu de l'altre costat de la mar, la veu de la BBC, que foradava amb dificultat l'exasperant renou dels alemanys. Per poder distingir unes poques paraules ens vèiem obligats de posar el so a la màxima potència, i simultàniament havíem d'anar baixant-lo perquè aquelles paraules no s'escoltessin més enllà de la cambra, al carrer, per on podia passar en qualsevol moment una patrulla alemanya, que podia estar espiant-nos, i denunciar-nos. La meva patrona també era fanàticament patriota.

Una nit, aquella doneta va entrar de cop en la meva habitació. Les portes no es tancaven amb clau, perquè no hi havia res que robar. Em despertà, i em va allargar un tassó d'aiguardent. Em va sorprendre, però m'ho vaig empassar tot d'una. En aquells temps, no n'estava gens en contra!

Tot seguit, m'ho explicà tot. «Voilà! Tinc notícies. El corresponsal del nostre diari regional, Bricaud (bé prou conegut meu) ha vingut de Tours. S'ha assabentat que un alemany —un oficial o un soldat, no me'n recordo— ha estat mort a un carrer de la ciutat. Les autoritats militars alemanyes han fet 25 ostatges, que seran afusellats si el "culpable" no s'entrega ràpidament. Ha tingut davant dels ulls la llista d'ostatges, i hi va veure el seu nom entre ells». Bricaud, amic també de la patrona, i que em coneixia, va apressar-se a avisar-la: «Sap vostè, aquest tipus que s'alberga a casa seva, que du aquest nom, ha estat detingut a Tours i serà afusellat». I va venir immediatament a despertar-me, tement-se aquell perill imminent que m'amenaçava.

La meva patrona ho havia organitzat tot. Era extraordinària. Sens dubte, jo mateix no hauria estat capaç de fer res: prou fatalista, m'hauria limitat a veure-les venir. Però ella va muntar tot un escenari i va escriure'n el guió. S'havia posat en contacte amb un dels meus col·legues, Collet, de qui devia conèixer l'orientació política perquè havia

estat detingut abans, en alguna ocasió. Collet m'esperava a casa seva, amb un llit preparat per mi, i jo devia refugiar-m'hi ràpidament. Vaig sortir cap allà, enmig de la nit, fregant les parets mentre caminava perquè el toc de queda prohibia circular-hi a partir d'una certa hora. El meu col·lega i la seva esposa em reberen amb tota cordialitat i amabilitat. Em vaig comportar incorrectament amb ells després de la guerra, per algunes divergències polítiques, i me'n penedeixo. La seva sogra, una institutriu jubilada, havia estat de jove companya d'estudis de la meva mare, i sabia moltes coses de mi, molt més del que jo hagués pogut imaginar.

Madame Chavelin, la meva patrona, també es va encarregar l'endemà d'avisar de la meva desaparició al director, pretextant una grip que em retenia al llit. Això és el que em va explicar. Seixanta anys després, no m'ho acabo de creure. Coneixia el director des de feia dècades, i és impossible que no li hagués contat la veritat; d'altra banda, el director coincidia freqüentment amb aquell periodista, que no podia haver-se estat de contar-li la situació.

La persona que havia estat detinguda amb el meu nom, i presa com ostatge, no fou el meu pare, com jo havia sospitat immediatament, sinó el meu oncle: els dos germans d'Hondt s'havien casat amb dues germanes, llurs madrines de guerra del 1914-1918. El meu oncle havia estat detingut sense cap motiu que ho pogués justificar, tret del fet que era el marit de la seva esposa. De tota la família, podia sentir-se el menys amenaçat. Per què havia estat arrestat? L'enfilaren perquè ja el controlaven d'abans? Algú va dirigir vers ell el desig dels assassins per protegir algú altre? Es va tractar d'un error de la Gestapo? No tenien pas fama d'ineficaces, ni tampoc la policia francesa. Però és ver que hi ha ganduls arreu, que s'estimen més anar de pesca que fer amb eficàcia la seva feina. Com hi ha, arreu, gent que no és gaire espavilada, que es deixen enganyar i cometen errors. La detenció del meu oncle semblà a tothom un fet insòlit, i després d'alguns dies el van deixar en llibertat.

Antic combatent de la primera gran guerra, com el meu pare, el meu oncle era, com el meu pare, encimbellat de medalles militars i de diplomes pel seu valor en el combat. Va tenir mala sort al sorteig del reclutament, i havia fet tres anys de servei militar a Bèlgica, i després els quatre anys de la guerra, sempre a primera línia. Una de les paradoxes d'aquells anys sorprenents era que els alemanys acordaven més o menys hipòcritament un respecte aparent i un cert tracte de favor cap els soldats francesos que s'havien distingit en el passat combatent contra ells. Es tractava d'una més de tantes extravagàncies familiars: un homenatge als antics combatents, a la fi uns d'ells. Els alemanys van alliberar cinc d'aquells presoners, entre ells el meu oncle, i van afusellar o deportar la resta.

Vam aprendre una cosa a Chinon, i jo vaig poder sortir del meu amagatall. Les explicacions al meu retorn a l'escola caracteritzen un altre aspecte del que significava l'ensenyament sota l'ocupació alemanya.

Vaig tornar-hi un matí, sense haver avisat ningú, i sense saber com hauria d'actuar. No havia fet pas una sol·licitud de permís per absentar-me de la meva feina, ni disposava de cap certificat mèdic, ni en tenia cap explicació creïble. I només la meva patrona havia intervingut en aquella absència. Però el director em va estrènyer la mà: «Com anem?», em va saludar, sense demanar-m'hi res més. «Va bé». Els meus col·legues no van dir-ne una paraula. Podria ser que no en fossin al corrent? No havien notat la meva absència? Regnava, en el món dels ensenyants, una solidaritat callada, emotiva, sòlida. Després d'allò, i cada dia, durant moltes setmanes, vaig tornar a la filosofia, tranquil·lament, com si no hagués passat res.

Els cinc primers afusellats

El segon incident fou el dels cinc primers afusellats a Touraine.

Jo havia estat políticament molt actiu abans de la guerra, durant els primers temps després de la il·legalització del Partit (1939-40) i així mateix durant el primer any de l'ocupació alemanya. Feia pamflets i aquelles precàries papallones, que recordo completament ineficaces i inútils. Amb el meu millor amic, fèiem molta feina, i hi passàvem els dies i les nits, corrent els riscos més greus per aconseguir a la fi resultats mínims, casi irrisoris.

Els nostres procediments eren infantils, verament infantils. Els nostres escrits els imprimíem amb autèntiques joguines de nins, a més de materials que anàvem replegant ací i allà. Recordo una petita impremta amb lletres de cautxú, que manipulàvem hàbilment. Com els infants que juguen a ser impressors. També hi havia una vella multicopista, una *Gestetner*. Era, tot plegat, miserable.

Després de l'interrogatori de la policia, el setembre del 1941, vaig suspendre tota activitat organitzada. Varis militants, entre ells mon amic, l'amic irreemplaçable de la infància i l'adolescència, André Foussier, continuaren l'activitat que havíem engegat plegats. Havia contactat amb altres comunistes molt abnegats. Sens dubte havia pujat un esglaó dins la nostra organització clandestina, tot sense parlar-me'n, com era la norma. Llançà així mateix, amb altres camarades, un petit periòdic ciclostilat, del que havíem estat fent proves. Era gairebé il·legible, i amb una distribució pèssima. Tant se val! El que comptava era que la gent pogués constatar que nosaltres hi seríem sempre, i que mai no capitularíem. Això els animaria a mantenir una oposició activa als alemanys...

Tot continuà així fins el 7 de maig del 1942, quan André va ser detingut amb altres quatre companys. Van ser conduïts davant un tribunal alemany, al Palau de Justícia de Tours, on van ser condemnats a mort i executats alguns dies després, el 14 de maig.

Per mi fou un cop terrible. Vaig anar de seguida a explicar tot el que en sabia al responsable que se situava damunt meu dins el partit. Era un professor d'història de l'Escola Primària Superior de Tours, on havia estat desterrat des de Montmorillon, pels volts del pacte germano-soviètic. Era amic de la família de la meva dona, i jo el coneixia d'antuvi. Sabia que havia estudiat a Saint-Cloud, que aleshores formava exclusivament els professors de la primària superior, mentre que a la seu del carrer d'Ulm, en principi, es formaven els professors dels instituts.

El vaig trobar, immediatament després de les execucions, força desmoralitzat. Jo no havia fet gairebé res d'important durant tota la guerra, i sens dubte no tenia el caràcter necessari, i això no obstant em trobava de cop —per la meva família i els meus antecedents— enmig de situacions objectives difícil d'administrar. Els meus camarades, que em coneixien bé, m'encarregaven petites missions. Vaig contar a Jean Guillon tot el que sabia dels cinc afusellats, especialment del meu amic Foussier. Aleshores, ell ho ignorava gairebé tot de l'afer.

Mentre li ho anava explicant, va sortir un tipus de l'habitació del costat i entrà dins el petit menjador on Jean i jo conversàvem. Havia pogut escoltar, a través de la porta, tota la nostra conversa. Aquell home duia unes ulleres de vidres extremadament gruixuts, evidentment no per veure millor, sinó per no ser reconegut. Els personatges clandestins adoptaven de vegades camuflatges excessius, tan excessius que els denunciaven al moment a les mirades de les persones experimentades...

El tipus va entrar, sabent de què anava el tema, tot detectant un ambient emotiu. Em va donar un copet a l'esquena: «No és una tasca fàcil aquesta que ens ha tocat de fer,

camarada!» Al meu dedins jo n'estava prou convençut, que tot allò no era gens fàcil, que no era pas una feina de monges (tot i que també sabia que hi havia algunes monges que s'arriscaven a feines semblants). Però no hi estava gens d'acord sobre l'abast d'«el que nosaltres fèiem», perquè jo, engrescat en aquells petits encàrrecs, em diferenciava molt d'ell i de Guillon, i de molts com ells, clandestins actius, combatents temeraris.

Guillon i l'altre home s'aveniren ràpidament, i decidiren que jo aniria a veure la mare de l'amic afusellat, Madame Foussier, a la que jo coneixia bé, per informar-m'hi, si era possible, d'algunes coses que ens inquietaven: en primer lloc, què havien trobat els agents de la Gestapo a la seva casa, i què se n'havien dut en el moment d'arrestar-lo; en segon lloc, què havia passat amb tot allò que no hi havien arribat a descobrir; tercer, què estava realment passant a la seva família, perquè corria el rumor que el pare, desesperat per la mort del seu fill, havia caigut en una sort de bogeria agressiva vers el fill mort. Hom xiuxiuejava que el pare no odiava només els alemanys per haver mort el seu fill, sinó també el fill mort, per haver posat en perill la seva vida per motius polítics, sense pensar-s'ho, palesant la poca estimació que tenia pels seus pares. Els pares, de vegades, s'estimarien qualsevol desgràcia abans que sacrificar llurs fills per la pàtria.

L'endemà vaig anar a veure la mare d'André. Una gestió necessària però, al mateix temps, esgarrifosa. Anar a la casa d'algú que acaba de ser afusellat quan hom mateix se sent sospitós és com llençar-se dins una ratera. Però, sobretot, em temia el pitjor. M'imaginava que la mare m'aclapararia: el meu fill ha mort, i vostè és viu! És vostè que hauria d'afrontar aquest càstig, vostè que l'havia encoratjat tant de temps a arriscar-se al màxim! Sentia, jo mateix, una mena de vergonya d'estar viu, com m'havia de passar cada cop que es repetiren circumstàncies semblants.

Va ser pitjor que el pitjor que hagués pogut imaginar. Aquella dóna, aquella desgraciada mare, no em va aclaparar amb els seus reprotxes: al contrari, se'm va llençar a sobre com si jo fos el seu fill, ara retrobat, i començà a delirar. M'abraçava, m'acaronava els cabells; era espantós. Al cap de pocs dies, es va suïcidar. I alguns dies després, el pare, que no havia pogut tornar-se completament hostil a la memòria del seu fill, ben segur, i al que jo havia tornat a veure, dramàticament, en l'endemig d'aquelles dues tragèdies, també es va suïcidar.

Abans per la mare, i després pel pare, els funerals van esdevenir manifestacions anti-alemanyes. Naturalment, jo no hi vaig poder participar, però el meu pare hi va anar, duent les flors. Durant aquells anys els enterraments eren l'única ocasió que hi havia per manifestar-se. La gent s'imaginava que els alemanys i la policia respectarien un seguici fúnebre més que no una demostració explícitament política. Foussier estudiava farmàcia. El pare Arnaud de Solages, capellà dels estudiants, va dir una missa clandestina en memòria de l'estudiant mort, i d'aquells primers afusellats a Touraine.

La seva mare va ser capaç de comunicar-me algunes informacions útils. En diverses ocasions havia sorprès al seu fill, sense que aquest s'adonés, mentre amagava alguns objectes davall d'unes làmines del parquet, al sostremort aïllat que feia servir com a estudi. Jo també coneixia aquest racó secret, per una bona raó. L'amagatall va escapolir a la recerca dels agents de la Gestapo. Just després de la seva intervenció, la mare d'André havia tingut prou ànim per aixecar aquelles fustes: hi va trobar alguns textos impresos, i una llista de noms, de longitud considerable. Immediatament, ho va cremar tot. Em sembla que, segons les normes de la clandestinitat, André no hauria d'haver redactat i conservat aquella llista, com havia fet. Però també pot ser li haguessin encomanat funcions que jo no sospitava. En qualsevol cas, vaig poder informar a Guillon de tot el que la mare, preocupada pel destí dels amics de son fill i de la supervivència d'un moviment en el que ella no participava, m'havia revelat.

I, després d'aquells dies, hagué de reprendre flegmàticament les meves classes de filosofia. Aquelles classes que complien la seva funció habitual i tradicional, malgrat tots els tràngols. Aquelles classes que, a més, jugaven, per aquell impressionable professor, una mena de paper terapèutic de distracció i de calma.

La batuda

A l'escola de Chinon, jo feia les meves classes —si aquesta expressió no ha de sonar massa grandiloqüent— dins d'una cambra triangular, minúscula, gens adaptada a aquella funció. Hi disposava d'una petita taula allargada que feia de suport per un fogonet que feia servir gas, o carbó de llenya. Al damunt, era tot cremat i foradat. La cadira era camatorta, per si faltava res. Tanmateix, tot allò m'era indiferent.

Xerrava sempre dempeus, i sense papers. I hi podia veure per damunt de l'aiguavés, a través d'una porta de vidre, l'entrada de l'escola. Un matí, vaig veure un quepis de gendarme que travessava aquell pati. Vaig adonar-me tot d'una que venia a cercar-me. Efectivament, uns minuts més tard, el director em cridà al seu despatx: una convocatòria durant les classes, una cosa insòlita.

El director em digué: Aquest és el sotstinent o ajudant Carat (no em recordo exactament del seu grau), que ha vingut a informar-me que els alemanys estan fent una gran batuda a la nostra regió, i que vostè està entre els afectats. No vol detenir-vos dins la classe, davant dels alumnes, i hem convingut que vostè anirà a la comissaria i es presentarà voluntàriament a les autoritats.

Era una situació ben confusa. En aquestes ocasions, hom dubta. No sap exactament què decidir perquè, no havent-hi res millor que triar, de vegades adopta decisions que ben segur semblaran força equivocades als ulls dels que s'ho miren de fora. Què volia en realitat aquell policia? Per si faltava res, aquell gendarme era el pare d'una meva alumna: un dilema típicament cornelià. Volia proporcionar-me, amb aquella oferta, la possibilitat d'escapar-me? Tanmateix, no podia fer-ho, tot i que ell ignorava l'entrebanc que jo hi tenia. ¿Hi va pensar, amb el meu el director, que posat que jo era un «filòsof», seria sempre incapaç de qualsevol acció que em convertís en un fugitiu i que em mantindria sempre «innocent» als ulls dels alemanys? Tal vegada pensava que un professor com jo, arrestat per error, no tenia res que témer, i que després de ser interrogat em deixarien lliure. En conjunt, un misteri.

En tot cas, vaig pensar, cap problema. La meva dóna era lluny de Chinon, a casa de la seva mare, perquè també tenien greus problemes polítics a la família. Vaig anar a la gendarmeria. Quan vaig passar davant ca seva, el meu barber —prou enterat del què em passava— em va reclamar el seu llibre de Nietzsche, tot sospitant, com a mínim, que no ens tornaríem a veure mai més. A la gendarmeria hi regnava un ambient estrany. Els policies em coneixien, i la filla del sotstinent —la meva alumna— s'esforçava per donar-me uns mocadors, que jo havia oblidat d'incloure dins el meu equipatge de detingut, fet a corre-cuita.

De sobte, en un instant, i autoritzats pels policies, van entrar a la sala on m'havien deixat sol tots els alumnes de la meva classe —tret d'alguns interns, que el director no havia deixat sortir de l'escola. Venien a fer-me companyia en aquell moment difícil. I aleshores, enmig de tots ells, vaig fer, per uns moments, de petit Sòcrates. Els vaig contar algunes històries anodines, no ho record gaire. Els podia contar qualsevol cosa, excepte la veritat. No es tractava de declarar, més del que hagués fet a un altre lloc, les meves opinions polítiques profundes, ni la meva opció de patriotisme. Tampoc no era qüestió de proclamar ingenuïtats que, en una ocasió així, resultarien ridícules,

declaracions del tipus: «Estic contra els alemanys», precisament en el moment en què havia caigut a les seves mans.

Vam parlar de tot i de no res, fet que en aquella conjuntura prenia un significat prou eloqüent. No pensàvem, ni els uns ni els altres, més que una sola cosa. N'havia que ploraven, i d'altres que no aturaven de parlar, nerviosament.

Va arribar un autocar, amb soldats de la *Wehrmacht*, soldats grollers que reien mentre clavaven rítmicament en terra les culates dels fusells, per atemorir-nos. Érem molta gent dins la comissaria, tots capturats en la mateixa operació policíaca, i la majoria no ens coneixíem: hi havia un vell llenyataire, un jove hostaler que vaig reveure després de la guerra, un paleta, i molta gent que m'ha fugit de la memòria.

L'autocar va arrencar, i anà recollint durant el trajecte, aquí i allà, ramells de detinguts. Vam arribar a Tours i aparcàrem dins un quarter, després destruït, que estava situat prop del lloc on és ara la universitat. Ens hi van repartir per algunes grans sales.

Hi havia una gran quantitat de presoners. Per ventura cinc-cents? Havia estat una batuda massiva, sens dubte la més gran a Touraine. Es va distingir també pel fet que van aplegar tot tipus de gent, malgrat la majoria, ben segur, eren comunistes, o gent que era tinguda com a tal, o gent que hom sospitava que podia esdevenir-hi. Però també hi havia gaullistes, un bon grapat, i fins i tot devots de Pétain! Sortosament, això hauria de servir de coartada, tres dies després, per una alliberació general. Encara no sabem perquè tots aquells sospitosos vam ser desencarcerats. Va córrer el rumor que hi havia hagut equivocacions, que havíem estat detinguts per distracció d'alguns col·laboracionistes i seguidors del govern de Vichy, i no vam arribar a patir cap triatge; d'aquesta forma, per evitar la injustícia que hagués suposat, van deixar anar tothom! O potser no es tractava més que d'un simple cens polític: l'objectiu es reduïa a confirmar algunes fitxes policíaques. Evidentment, tot allò no era pas veritat. I va haver-hi diferències. Jo vaig ser alliberat dels últims, potser el darrer de tots.

Al quarter, vaig trobar el meu pare. Els esbirros nazis havien anat primerament a cercar-me a casa i, com que no vam trobar-m'hi, van detenir-lo. I encara sort que no van detenir, en el mateix moment, la meva mare!

El meu pare sabia sortir-se'n de totes. Antic combatent, no tenia por de res. Xampurrejava l'alemany. En realitat, no l'entenia gaire, però ell creia que sí, i feia com si l'entengués perfectament. L'havien engabiat a la segona sala del quarter, però va arribar a circular per tota la caserna repartint-hi els bidons de sopa. Quan em va veure, va fer un gest de desencant. Evidentment, esperava que aprofitant el seu arrest, jo hauria tingut el temps i l'empenta prou per salvar-me. No estava gens preocupat per la seva sort. Els meus pares sempre havien desitjat que jo m'escapolís, sense haver estat mai preocupats per ells mateixos! Es van preparar per suportar qualsevol cosa. I jo només volia mantenir-los fora dels meus balls, on pensava que relliscarien ràpidament, tot sols.

Vaig saber molt més tard que l'inspector de policia que em va interrogar superficialment era la mateixa persona que havia dirigit l'operació de detenció de Foussier. Aparentment, no va establir connexió entre els dos assumptes, i no va tenir ni un indici de la nostra amistat i complicitat. Ho va ignorar tot, sens dubte. Tot allò va ser força xocant. Em va demanar, com feia a tothom: Religió? Vaig respondre sense vacil·lar: Catòlica. Això queia pel propi pes: estava a Tours, per tant era catòlic, com tothom; tenia els cabells molt rossos, com tots els aris, i no tenia en absolut la pinta d'un comunista.

Al cap de tres dies em van alliberar. Vaig tornar a casa. En aquella època, ningú no se sorprenia de res. Ara, mirant cap enrere, ho trobo tot desconcertant. Tornàvem d'una batuda immensa, cinc-cents individus ficats d'una tirada a la garjola (el 24 de març del

1943). Tota la meva família em va donar per mort. Abans que ens alliberessin, havia escrit una carta a la meva dona, que encara conserva. Però vaig regressar a Chinon. El director es plantà a la porta, amb els braços creuats a l'esquena, amb un gest familiar, tot somriure. Tot s'ha arreglat! Els col·legues em van envoltar, visiblement contents. Vaig adreçar algunes paraules als meus alumnes: un innocent s'ha escapat. I vaig continuar la meva classe on l'havia deixada...

Així va ser: el destí d'aquell professor va subsistir a alguns sotracs, i les lliçons van continuar.

M'havia casat alguns dies després que el meu amic fos afusellat. Les amonestacions van ser penjades amb temps. Ell havia estat l'únic convidat a aquelles pobres noces, que van ser a Chinon per evitar que el meu nom fos anunciat, com s'acostumava, a l'alcaldia de la ciutat. Ni la meva mare ni el meu pare ni el meu sogre no van poder assistir a la cerimònia —si podem emprar aquest mot. Fou una gran sort que jo hi pogués anar, i que també hi pogués assistir la meva dona! En aquelles circumstàncies poc comunes havíem d'evitar la curiositat dels veïns, dels col·legues de l'escola, dels alumnes! Encara i així, el director, que ensems era el batle del poble, no ens va plantejar cap qüestió indiscreta.

Jacques Moreau

Hi hagué un altre incident —que malgrat no va afectar directament les meves classes, però sí la meva filosofia— potser també mereix ser relatat.

Jo havia començat el preuniversitari (la *khâgne*) a Poitiers l'octubre del 1938, i hi vaig restar, intern, fins el juliol del 1940. Els meus professors del liceu havien insistit als meus pares perquè emprengués aquesta opció després del batxillerat. Encara no existien les beques per als estudis universitaris, i de vegades hom escollia aquells estudis de preparació per poder entrar a alguna universitat, confiant en el futur. Aquell internat, on menjàvem i dormíem, ens preparava magníficament, dins del districte universitari. I hom hi podia començar, al mateix temps, els estudis en algunes facultats.

Dins del meu grup de nou arribats a aquella escola, vinguts des dels set departaments que constituïen aleshores el districte universitari de Poitiers i on era l'únic centre preparatori, vaig coincidir amb un al·lot de la regió de Vendée, Jacques Moreau, una mica més anticlerical que els altres. En aquella regió, les oposicions en matèria religiosa eren molt més determinants que a altres llocs.

Al principi, aquell jove no ens cridà gaire l'atenció. Era força simpàtic, com tots els altres companys, alegre, rialler, i vam trigar a fermar-nos amb una relació privilegiada. El seu ateisme —més virulent que el meu— ens havia d'apropar força, i aviat esdevindria una qualitat espiritual i pràctica que ens distingia dels altres companys —tampoc no gaire devots, amb algunes excepcions poc remarcables— però fermats amb forts lligams formals a la religió familiar.

Tenia una altra particularitat notable: es definia políticament. Era el que en dèiem *pivertista*. Es tenia per un home d'extrema esquerra perquè estava adherit a l'ala més progressista del Partit Socialista, els flancs dels pivertistes, que prengueren el nom del seu líder, Marcel Pivert. A mi, no em convencien gaire.

El segon curs del preparatori, el 1939-1940, ens vam acostar decisivament. Tot dos vam triar definitivament de fer la llicenciatura de filosofia. Vam obtenir plegats el carnet de conduir, al mateix temps que ens preparàvem pels exàmens per entrar a la facultat. Uns exàmens més aviat místics perquè, escassos com anàvem d'una prèvia preparació satisfactòria en altres matèries, no podíem alimentar moltes esperances de

tenir-hi èxit, ni l'un ni l'altre. Vam acordar, en conseqüència, no atorgar gaire expectatives a aquells estudis superiors de filosofia.

Se'ns permetia sortir junts del liceu per assistir a algunes classes de filosofia a la facultat, amb unes condicions molt precises de calendari i d'horari. Això afectà el nostre ritme d'estudi a l'escola i a les nostres existències en general. Sempre ens trobàvem junts. I, amb el temps, la nostra amistat es reforçà.

Quan jo vaig ser designat per ensenyar a l'escola de Chinon, la tardor del 1941, ell va quedar-se a Poitiers, com alumne lliure. Prenia apunts a les classes de filosofia, a les assignatures que jo no podia assistir regularment, i me'ls passava, compassivament. Els vincles entre els nostres objectius ens aproparen, malgrat algunes divergències, com ho van fer els nostres costums i les nostres orientacions polítiques, molt semblants.

Ell sabia perfectament qui era jo, perquè des que vam iniciar el preparatori, el 1939, no vaig amagar-li-ho en absolut, i jo em mostrava, fins i tot, dolçament provocador. Ja al liceu de Tours tots els alumnes i els professors coneixien les meves opinions, que jo proclamava insolentment. Durant el període del front popular el curs del liceu va esdevenir una mena de míting permanent. Ho vaig trobar fantàstic. Més tard, ni els testimonis d'aquells anys del liceu de Tours ni els de Poitiers no em vam denunciar mai, ni durant la «guerra beneita»[4] ni durant l'ocupació, tot i que alguns antics companys se n'haguessin pogut aprofitar. Eren un parell de centenars de persones els que n'estaven al cas, cada una de les quals podia haver tingut la idea de noure'm, tot denunciant-me. Fet i fet, les denúncies eren, pel que creia, extremadament rares —en la mesura en què puc fer-ne una estimació. N'hi havia que denunciaven algú, em semblà, però no tant per motius polítics com per algun interès personal més o manco immediat: sempre en trobareu que volen emprenyar el veïnat, els que volien adquirir uns terrenys que el propietari no volia pas vendre's, els que pretenien quedar-se amb els béns dels jueus, etc. També hi havia, evidentment, els traïdors consumats, els delators polítics, però jo suposo —potser injustament— que eren una categoria bastant minoritària, tot i que perillosa fins a un límit extrem.

Un dia que havia pogut anar a Poitiers, Moreau va interrompre una conversa anodina, m'aïllà i em declarà, en resum: «Vaja! Sé prou qui ets, i has de saber que m'he fet gaullista». Com havia estat pivertista, es tractava d'una conversió de 180º. Per què no? No em va sobtar gens. De gaullistes n'hi havia de tot tipus. M'ho explicà: «Som gaullista perquè hem fundat un moviment de resistència a Poitiers, i el cap —em parlava de "cap", un mot que, entre nosaltres, sonava un poc ridícul—, el nostre cap, desitja entrar en contacte amb el moviment comunista per veure si podríem establir algun tipus d'aliança, o per ventura crear un moviment únic».

S'imposava la prudència. Ja contàvem amb un gran nombre d'empresonats, de deportats, afusellats i assassinats. Cultivàvem una mena de cultura del perill i de la clandestinitat. No podia avançar-me gaire, ni tot d'una. En els primers moments, vaig fer com si no estès interessat en aquells problemes. Però això no el va enganyar, perquè estava molt segur del què es feia. Va tornar a la càrrega. Si hom jura als altres quelcom que no creu, encara s'ho creu més, perquè no podem estar-nos sense creure alguna cosa.

Al final, vaig consentir de parlar-ne a un vell militant que coneixia, que per ventura mantenia algun contacte amb l'estructura del partit i que, si de cas, em diria com

---

[4] La «*drôle de guerre*», la guerra beneita o ridícula, com la començaren a anomenar els decebuts amb el govern francès quan se sotmetè ràpidament als nazis. (N. del t.).

estaven les coses; per la meva part —li vaig dir— jo ignorava què en restava, de l'organització del partit, però miraria d'informar-m'hi...

Vaig retre comptes al meu responsable, Jean Guillon. Era un professor amb tota la fusta dels resistents. Havia hagut de fugir aviat i engolir-se en la clandestinitat més completa. Quan els alemanys van arribar a ca seva per arrestar-lo, i mentre la seva dona els entretenia uns moments a la porta, pogué esconillar-se per un ventalló de les golfes i, botant de taulada en taulada, aconseguí escapar-se dels nazis. El partit el va enviar a militar al departament del Nièvre, des d'on seria deportat a Mauthausen, sota una falsa identitat. Després de la guerra va ser molts anys diputat a l'Indre-et-Loire.

Li vaig sotmetre les propostes de Jacques Moreau, i vaig demanar-l'hi l'opinió. Què hem de fer? Què hi podem respondre? No estava visiblement més animat que jo d'enredar-nos en aquelles negociacions. La perspectiva no li semblava gens atractiva! N'era molt més partidari de mantenir-s'hi en guàrdia. Són els anglesos, i les nostres opcions polítiques, ara com ara, divergeixen molt; si entrem en contacte estret amb aquesta gent, ens en podrem sortir, sigui per motius tàctics o, sobretot, si n'obtenim mala traça? Però, esperit positiu, després de reflexionar-hi, trobà el punt just de la qüestió: de totes formes, aquests gaullistes ja et coneixen, i sabien que podries trobar-los el que et demanen, o no. Encara que volguessin entregar-te, no podrien. Tu no tens res a perdre. Si tens confiança en el teu amic, ves-hi.

Jo confiava en el meu amic. I hi vaig anar. Moreau em va conduir tot d'una a la casa del «cap». Quina imprudència! Rebre sense màscara, al més alt nivell, un aliè a l'organització gaullista, directament! El nom del «cap» estava anunciat a la porta del domicili. Em vaig adonar perquè el coneixia: era un advocat dels tribunals de Poitiers, Louis Renard, que havia estat president de l'Associació d'antics alumnes del liceu. No feia gaire, els del preuniversitari havien participat amb aquesta associació en una petita festa commemorativa. Vaig tenir-hi l'ocasió d'entrevistar-me uns moments amb ell. M'havia contat algunes coses interessants. En tornar-lo a veure, el vaig reconèixer immediatament. I ell, se'n recordava de mi? Tanmateix, Moreau li havia revelat el meu nom. I no tenia moltes coses més que amagar de la meva identitat. Tot era prou molest. Havia quedat clar que jo no venia a llençar-me a un parany? Qui de nosaltres es va revelar més imprudent?

Tot allò va esdevenir-se en un dels llocs més vulnerables: el seu despatx d'advocat. A un pis gran, ocupat per moltes oficines, per on circulaven moltes persones enfeinades. Aparentment, Renard havia triat aquella tàctica —que molts dels seus amics haguessin rebutjat—, i que certament tampoc no tenia res a veure amb les nostres: s'autoproclamà un home moderat, eventualment un receptor ingenu de les falsedats del Mariscal, per dissimular millor la seva posició, extrema i ben decidida. Aquella cita, enmig de tota aquella gent, no em va informar de res del que m'esperava.

Moreau i jo ens havíem de comportar com dos estudiants ben educats que van a fer una consulta jurídica al despatx d'un professional. Vam asseure'ns davant la seva taula. Ell seia davant de dues senyeres tricolors, desplegades, creuades, sobre la paret. Antic oficial de la guerra del 1914-1918, i visiblement mutilat, jugava davant el públic el paper de «l'ex-combatent que acceptava la pau dels valents», un dels eslògans dels col·laboracionistes. Sens dubte s'estimava que així enredaria als alemanys. Era una manera d'actuar com qualsevol altre. Després de tot, ningú no tenia el secret del mètode infal·lible. Però jo no estava gens tranquil. Des que vaig entrar en aquell despatx vaig tenir la intuïció que la cosa no rutllaria. Naturalment, ell va fer com si no em reconegués, i jo vaig fer com si no l'hagués vist mai. Però la seva persona es va lliurar completament a la meva bona fe. Tot va agafar un aire un poc teatral.

Renard em va amollar un llarg discurs, impecablement construït. Aquell assumpte estava calculat minuciosament, i l'havien preparat amb tota cura. Duia a terme un projecte radicalment diferent del nostre.

Aquells patriotes havien decidit organitzar un regiment. Eren oficials i suboficials de la gran guerra. Reorganitzarien el seu regiment —n'he oblidat el nombre—, virtualment, preventivament, com els soldats d'argila de l'antic imperi xinès. Immòbils, esperarien. Quan des de Londres es donés el senyal, arribat el dia J, s'alçarien en armes. Però, per poder sublevar-s'hi massivament havien d'estar preparats des de molt abans. Tanmateix, nosaltres som només l'estat major, un grup d'oficials patriotes, competents i resolts, però encara ens falten les tropes. I sembla que ells, els comunistes, disposen de nombrosos efectius (era un punt de vista molt optimista i prematur!), però inexperts i sense caps militars experimentats. Així que hauríem de posar-nos d'acord: nosaltres estem preparats per al comandament, i vostès ens forniran les tropes. Renard va intentar d'apuntar un somriure, ben segur per alguna raó diplomàtica, amb el propòsit soterrat, per altra banda, d'establir una veritable cordialitat: «Discutirem junts, i junts, ens posarem d'acord».

La tàctica proposada xocava amb les nostres perspectives: per nosaltres, era inacceptable i, en tot cas, vergonyant. Procedir així, gairebé al descobert, ens semblava suïcida. A més, aquella actitud general vers la guerra nosaltres la denominàvem «dilacionisme»: dilacionisme pur i dur, equivocadament o amb raó, com podríem continuar discutint encara avui. Per als comunistes, es tractava d'actuar tot d'una o, com a màxim, el més aviat possible, per donar suport als esforços militars que ja feien els aliats. El de menys era allò que ells proclamaven: que el sòl de França cremava sota els peus dels soldats alemanys, i que aquella cremor esdevindria insuportable per als ocupants. El que vèiem nosaltres era que els nazis vivien a França, a casa nostra, «com Déu», segons l'adagi que ens era ben familiar. Hi descansaven i s'hi arrepapaven, i bé que feien, i quan estaven ben empolainats, es tornaven a distribuir per assassinar arreu d'Europa.

Renard mantenia una altra visió. Podria ser que tingués raó? Fou difícil, d'allà endavant, jutjar-ho. Però, en aquell moment, jo sentia com encara creixien les meves reserves contra aquells projectes.

Tornat a Tours, vaig informar de l'entrevista a Jean Guillon. Preveia que la seva resposta seria negativa. I no podia ser més que negativa. S'estimà perillós continuar amb aquells contactes. Érem al bell mig d'una etapa políticament transitòria. Faltava algun temps per als llaços organitzatius entre els gaullistes i els comunistes. Per una vegada —i jo vaig avançar això a títol d'hipòtesi— la unió s'establiria abans «als cims» de les organitzacions, dins del Consell Nacional de la Resistència, en el govern provisional, on es reunien de net a net les diverses faccions anti-alemanyes.

A les bases, entre el 1941 i el 1943, un període mal conegut, això no era gens fàcil. El 1943, després de la decisiva derrota dels alemanys a Stalingrad, la resistència es va organitzar i reforçar. Stalingrad marcà al gran tomb de la guerra, però la gent no en va prendre consciència immediatament, de la seva amplitud, del seu abast, de les seves conseqüències. Els nazis van encertar, abans que nosaltres, el que aquella desfeta anunciava, i decretaren tres dies de dol a tot Alemanya. De seguit, els moviments de resistents de tota classe arreu d'Europa es desplegaren intensament. La trobada amb Renard es va produir en un moment fronterer, indecís, i confús. En el record de les respectives actituds, també convé tenir esment del retard i la incertesa de notícies, i de la seva assimilació. Aleshores, els conjurats de la xarxa de Renard es mostraven extremadament optimistes, i encoratjats i animats per treballar, de qualsevol manera

possible, per l'alliberament del nostre país. Però quan aquest moviment començà, les forces alemanyes acampaven als afores de Moscou, i gallejaven a Tours i a Poitiers, i Rommel amenaçava El Caire!

Renard, home de gran qualitat humana, confiava en l'avenir, mentre el present pesava de manera aclaparadora. Sabé agrupar al seu voltant als millors homes i dones de la regió de Poitiers, dins d'una empresa que en cap moment va dissimular els seus perills, i això no hagué de ser fàcil. Allà s'hi trobaren homes de dret, comerciants, professors, entre ells aquell professor universitari de geografia, Lefebvre, el germà del prestigiós historiador del robespierrisme...

Després d'aquell fracàs, vaig reprendre, encara un cop més, les meves classes de filosofia, i vaig continuar avançant la meva investigació —futura tesi doctoral— sobre Spinoza.

No sabria dir si tot allò va significar un nostre rebuig a Jacques Moreau, o si simplement, callant-me, ajornàrem quelcom futur. Ho repassava mentre tornava a Poitiers. Un dia, em va convidar, amb no sé quin pretext, a acompanyar-lo a casa seva, molt propera a la facultat de lletres, al carrer que encara no duia el nom de Descartes. En entrar-hi vaig entendre'n tot d'una el perquè. L'havia decorat ostensiblement amb dibuixos eròtics, prou verds, diguem-ne. Era, com jo, un ateu, més aviat jansenista. Aquella frivolitat no era més que una de les seves. Em va deixar un poc parat.

Evidentment, no hi vaig caure en el parany. Sabia molt bé com fer-me'n càrrec. Ell havia decidit de practicar aquella mena de camuflatge: «Oh, jo, ja ho veieu, ja no faig política, ja no mantinc cap contacte amb ningú de la resistència. Vull viure la meva vida, d'estudiant, divertir-me, anar de festa..!» Com creure'm tot allò d'un filòsof? No em va enganyar ni un instant. Quan van arribar-hi, tampoc no va enganyar a la Gestapo. Tota la xarxa de Renard van ser detinguts, crec que una vintena de persones. A Poitiers, el carrer del liceu du des del 1944 el nom de Louis Renard.

Alguns d'aquells conjurats per la llibertat van ser empresonats, al principi, a la presó de Poitiers, i després deportats, i deu d'ells —entre altres Renard, Lefebvre i Moreau— van ser decapitats amb la destral, a Wolfenbüttel, després de ser-hi condemnats per un suposat «tribunal popular» hitlerià.

Dins de les alternatives de la guerra, la filosofia, veritablement, ho va pagar car. El seu ensenyament, fins i tot en els llocs més modests, va veure's trasbalsat per les circumstàncies exteriors. Mentre fou possible, es va mantenir fidel a ella mateixa, i als seus continguts. Aquests, malgrat tot, no van alliberar-se de ser modificats, sota aquelles pressions. Les modificacions de l'expressió filosòfica, sota un règim d'opressió política, podrien ser el tema d'un altre estudi.